В. В. РАДЛОВ ҺӘМ ТӨРЕК ДӨНЪЯСЫ

(В. В. Радловның Тууына 180 Ел Тулу Уңаеннан)

W. RADLOFF VE TÜRK DÜNYASI

(W. Radloff'un 180. Doğum Yılı Münasebetiyle)

Ferit YUSUPOV[*]

Özet

Dünyaca ünlü Türkolog W. Radloff, bilimsel faaliyetlerini sürdürdüğü altmış yıllık bir zaman diliminde lehçe alanı (diyalektografi) ve lehçe bilimi (diyalektoloji), sözlükçülük (leksikografi) ve söz bilimi (leksikoloji), Türk dillerinin karşılaştırmalı ve tarihsel ses bilgisi ve dil bilgisi, Runik, Uygur ve Arap alfabeleriyle yazılmış Türkçe metinler üzerindeki bilimsel çalışmalar ve bu metinlerin yayımlanması, Türk halk bilimi, Türk etnografyası, Türk tarihi ve arkeolojisi gibi Türkolojinin hemen hemen bütün alanlarını kapsayan önemli çalışmalar yapmıştır. Bu makalede W. Radloff'un bilimsel araştırma faaliyetleri ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: W. Radloff, Türkoloji, Tatar Türkçesinin Diyalektolojisi, Eski Türk Yazıtları.

W. RADLOFF AND THE TURKISH WORLD

(With Respect to The 180th Birth Anniversary of W. Radloff)

Abstract

W. Radloff, worldwide known Turcologist, has accomplished numerous important works on almost every field related to Tucology such as dialectography, dialectology, lexiocography, lexicology, comparative historical phonetics and grammar of Turkish, transcription and facsimile of Turkish texts written with Runic, Uigur and Arap alphabets, Turkish folklore, Turksih ethnography, Turkish history and archaeology. This study elaborates W. Radloff's scientific researches.

Key Words: W. Radloff, Turcology, The Dialectology of Tatar Turkish, Old Turkish Manuscripts.

В. В. РАДЛОВ И ТЮРКСКИЙ МИР

(К 180-Летнему Юбилею В. В. Радлова)

Резюме

В статье рассматривается научно-исследовательская деятельность всемирно известного тюрколога Василия Васильевича Радлова, который в течение своей шестидесятилетней научной деятельности охватил практически все области тюркологии: диалектографию и диалектологию, лексикографию и лексикологию, сравнительную и историческую фонетику и грамматику тюркских языков, текстологию и издание тюркской письменности на руническом, уйгурском, арабском алфавитах, тюркский фольклор, этнографию, историю, археологию.

Ключевые Слова: В. В. Радлов, Тюркология, Диалектология Татарского Языка, Памятники Древнетюркской Письменности.

[*] Prof. Dr., Kazan Federal Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi, Tataristan-Rusya. El-mek: ferits@yandex.ru

Дөньякүләм танылган тюрколог Василий Васильевич Радловның киң колачлы фәнни-тикшеренү эшчәнлеге XIX гасырның 60 нчы елларында башлана. Н. Ф. Катанов, И. Н. Березин, О. Н. Бётлингк, Н. И. Ашмарин һ.б. кебек галимнәрнең һәркайсы рус тюркологиясе барлыкка килүгә һәм аны үстерүгә зур өлеш кертсәләр дә, алар фәнни эшчәнлек алып барган дәвер дөнья тюркологиясе тарихына барыбер Радлов чоры булып теркәлгән.

В. В. Радловның 60 ел дәвамында алып барган фәнни эшчәнлеге тюркологиянең барлык өлкәләрен: диалектография һәм диалектологияне, лексикография һәм лексикологияне, төрки телләрнең чагыштырма һәм тарихи фонетика һәм грамматикасын, рун, уйгур һәм гарәп алфавитларындагы төрки текстологиясен нәшер итүне, төрки фольклорны, этнографияне, тарихны, археологияне – барысын да колачлый [Кононов, с. 9].

Тюркологик әдәбиятта В. В. Радловның иҗади мирасын өйрәнүгә күпсанлы фәнни мәкаләләр һәм биографик очерклар багышланган, алар галимнең киңкырлы эшчәнлеге, аның тормышы һәм фәнни хезмәтләре хакында теге яки бу дәрәҗәдә күзалларга ярдәм итәләр. Шул ук вакытта, ни гаҗәп, төрки телләр буенча мәшһүр шәхесне без әле бөтенләй диярлек белмибез икән.

В. В. Радлов 1837 елда Берлинда туа. Гимназияне тәмамлагач, 1854 елда Берлин университетының фәлсәфә факультетына укырга керә. Башта ул теология белән мавыга, әмма озак та үтми, чагыштырма-тарихи тел белеме белән кызыксына башлый.

Ул вакытта Галледа чагыштырма тел белеме, фонетика өлкәсенең күренекле галиме, фәнни этимологиягә нигез салучы Август Потт лекцияләр укый торган була. Яшь студент Радлов, ике дә уйлап тормыйча, шунда китә, һәм ике семестр дәвамында әлеге галимнең лекцияләрен тыңлый. Алар Радловның алдагы фәнни эзләнүләре өчен гаять файдалы булалар. Берлинга әйләнеп кайткач, ул филология белән шөгыльләнүен тагын да киңәйтеп җибәрә. Берлин университетының данлыклы географы һәм тарихчысы Карл Риттер лекцияләре дә аның үзе сайлаган өлкәдәге фәнни карашлары формалашуда зур роль уйный. Шулай да аның фәнни мавыгуларын тирәнәйтүдә һәм үзен ориенталистикага багышларга этәргеч бирүдә В. Шоттның йогынтысы көчле була. Радлов аның ярдәмендә монгол, татар, маньчжур, кытай һ.б. телләрен өйрәнә, урал-алтай телләре буенча өр-яңа теорияләр белән коралланa, аларның проблемаларына үтеп керә. Шотт дәресләрендә Радлов ориенталист булырга омтылса, К. Риттер концепцияләре аңа тарихи һәм этнографик карашларының формалашуына ярдәм итә.

Россиянең Азия өлешендәге халыклар белән кызыксыну Радловта студент елларында – чагыштырма тел белеме өлкәсендәге тикшеренүләргә омтыла башлагач ук барлыкка килгән була. Студент чагында ук инде ул О. Бётлингкның классик югарылыктагы бер хезмәтен – якут теле грамматикасын өйрәнә. Ул китап Радловта тирән тәэсир калдыра.

Әкренләп, Радловта төрки халыкларның телен, тарихын һәм мәдәниятен өйрәнү белән шөгыльләнергә дигән ныклы карар барлыкка килә. Әмма моның өчен Россиягә күчеп китәргә кирәк була. 1854 елда Петербург университетында көнчыгыш факультеты оеша. О. Бётлингк та шунда эшли. Нәкъ менә шунда Көнчыгышны өйрәнү буенча фәнни экспедицияләр оештыруга әзерлек башлана.

1858 елның җәендә Шоттның рекомендация хаты белән Радлов Петербургка килә һәм телләр буенча ныклы, тирән белем алу өчен көнчыгыш факультетына укырга керергә җыена, әмма аннан соң ул, бу уеннан кире кайтып, Азия музее китапханәсендә үзе сайлаган юнәлеш буенча мөстәкыйль шөгыльләнә башлый. Ул төрки телдә сөйләшүчеләр белән турыдан-туры аралашу мөмкинлекләрен эзли. Нәкъ менә шушы максат белән ул Ф. Б. Шмитд җитәкчелегендәге Рус географик җәмгыяте экспедициясендә катнашырга

омтыла, һәм тунгус халыкларын өйрәнү өчен Амур краена китмәкче була. Тик, барыбер, Радловны, ниндидер сәбәпләр аркасында, ул экспедициягә алмыйлар.

Шул чорда Россиянең Берлиндагы элеккеге илчесе П. К. Мейендорф Радловка Барнаулдагы тау училищесында немец һәм латин телләрен укытырга тәкъдим итә. Бу аңа Алтай телләрен алар белән турыдантуры аралашып өйрәнергә менә дигән мөмкинлек була. 1859 елның 11 маенда Радлов Россия гражданлыгын кабул итә һәм аңа тугрылыкка ант бирә, шушы көннән башлап, *Фридрих Вильгельм Radloff* Василий Васильевич Радлов булып китә. 1859 елның 14 маеннан ул Барнаулга эшкә җибәрелә. Бер үк вакытта ул җәйге ялларында Алтай буйлап экспедицияләрдә йөрү мөмкинлегенә ия була. Бу максатларын тормышка ашыру өчен биш ел дәвамында аңа хөкүмәт субсидиясе билгеләнә. Ул бу тәкъдимне икеләнүсез кабул итә һәм гимназия укытучысы исемен алу өчен тиешле имтиханнар тапшырып, Барнаулга юнәлә.

1845 елда оешкан Рус географик җәмгыяте экспедицияләре Россиянең Азия өлешендәге беренче этнографик карта төзү белән шөгыльләнә, В. В. Радлов Барнаулга килгәнче, Көньяк Себернең бу киңлекләре беркем тарафыннан да өйрәнелмәгән була.

Радлов, Алтайга килүгә үк, үзе өчен җирле төрки халыкларның телләрен өйрәнүне, аларның фольклор үрнәкләрен җыюны, җирле халыкның көнкүреше белән танышуны, крайдагы тарихи һәйкәлләрне барлауны үз эченә алган лингвистик һәм этнографик бурычлар планын билгеләп куя. Ул бу яклардагы төрки халыкларның җанлы сөйләмен үзләштерүне максат итә, һәм тиздән җирле губернатор ярдәме белән алтай телләрен бик яхшы белүче Яков Тонжан белән таныша. Радлов төрки телләрне, аларның фольклорын, тарихын җентекләп өйрәнә башлый. Көндезләрен ул Тау училищесында дәресләр бирә, ә кичләрен информантлар белән шөгыльләнә. 1860/61 ел кышында ул җирле халыкларның сөйләм телен үзләштерүгә ирешә. Һәм җәйге фәнни сәяхәтләре вакытында кешеләр белән алар телендә аралаша башлый.

Алтайга беренче сәяхәтен Радлов 1860 елда ук ясый, анда ул үзенең әле генә Берлиннан килгән яшь хатынын һәм алтайлы Яков Тонжанны да ала. Аннан соңгы елларда инде Радлов алтайлыларны гына түгел, ә алар белән күрше территорияләрдә яшәүче Көньяк Себер, Урта һәм Үзәк Азиянең төрки телле халыкларын өйрәнүгә дә зур игътибар бирә.

Үз сәяхәтләренең фәнни нәтиҗәләрен ул Алтайда чагында ук бастырып чыгара башлый. 1861–1863 елларда, мәсәлән, аның немец телендә “Алтайдан хатлар”ы, 1863–1864 елларда кыргызлар (казакълар. – *Ф.Й.*) турындагы язмалары нәшер ителә. Озак та үтми, В. В. Радловның шулай ук немец телендә “Путешествие через Алтай к Телецкому озеру и Абакану” (1865), “Долина Тли в Центральной Азии и ее жители”, “Этнографический обзор тюркских племен Сибири и Монголии” (1883) дигән хезмәтләре дөнья күрә.

В. В. Радлов, этнографик бурычлардан тыш, төрки халыкларның ыруглык составын ачыклауга зур игътибар бирә, Кастрен кебек үк, ул да, теге яки бу халыкның ыруглык составын өйрәнү аның төп чыгышын ачыклауда әһәмиятле чыганак булып тора, дип исәпли [Вайнштейн…, 1972, с. 22].

В. В. Радлов тарафыннан уздырылган бу тикшеренүләр нәтиҗәсендә Себердә һәм Монголиядә яшәүче төрки кабиләләрнең этник составына багышланган гаҗәеп бай белешмә басылып чыга. В. В. Радловның бу хезмәте, күләме белән әлләни зур булмаса да, тюркология һәм этнография фәнендә төрки халыкларның этногенезы буенча гадәттән тыш мөһим нәтиҗәләргә ия булып тора. Анда, Себердәге тофалардан башлап, Урта Азиядәге үзбәкләрне эченә алган төрки халыкларның күп кенә төркемнәре буенча яңа мәгълүматлар китерелә.

Бараба, Тара, Төмән һәм Тобол татарлары хакында В. В. Радлов бу төркемнәр барысы да Алтай телеутларының якын кардәшләре, фәкать аларның телләре генә Урта Азия төркиләре йогынтысында кайбер үзгәрешләр кичергән, дип исәпли. “Татары, которые проживают на среднем Иртыше и его притоках Таре, Тоболе, Ишиме, представляют смешанный народ из сибирских татар с пришельцами из Средней Азии и Восточной России. В соответствии с их происхождением, их язык представляет комплекс особенностей и наречий… Все эти этнические группы – близкие родственники алтайских телеутов “ [Вайнштейн…, 1972, с. 22; Радлов, с. 232].

Алтайда яшәгән ун ел дәверендә В. В. Радлов алтайлылар, телеутлар, шор, коман (кыпчак), тывалы, казакъ, кыргызлар, Абакан татарлары (хакаслар), Көнбатыш Себер татарлары, кытайлар янына ел саен сәяхәт кыла. Болардан тыш, 1866 елдан башлап, ул үзенең фәнни тикшеренү нәтиҗәләрен нәшер итеп бара. Шул ук елда аның мәшһүр “Образцы народной литературы тюркских племен” хезмәтенең беренче томы, 1868 елда – икенче, 1878 елда өченче томы дөнья күрә. В. В. Радлов гомеренең күп елларын Россиядәге бараба, төмән һәм тобол татарларының, казакъ, кыргыз, уйгур, кырым татарлары һәм башка төрки кавемнәрнең халык поэзиясе үрнәкләрен туплауга багышлый. Аның “Из Сибири” (“Aus Sibirien”) һәм “Образцы народной литературы тюркских племен” дигән фундаменталь хезмәтләре бүген дә төрки халыклар фольклорын өйрәнү өчен ышанычлы нигез булып торалар.

“Образцы народной литературы тюркских племен…” басмасының дүрт томы В. В. Радловның фәнни эшчәнлегендәге Алтай чоры ахырында басылып чыга. Бу хезмәттә төрки фольклорның төзелешен һәм жанрлар үзенчәлеген яңабаштан торгызырга мөмкинлек бирә торган материаллар урын алган.

“Образцы…” басмасының IV томында әйтеп үтелгән татар төркемнәренең яшәгән урынында турыдан-туры язып алынган 121 халык авыз иҗаты үрнәкләре бирелә. Бүгенге классификация буенча анда 41 әкият, 29 җыр һәм бәетләр (алар 680 шигъри юлны тәшкил итә), 23 риваять һәм шәҗәрә, төрки фольклорның ул чордагы уникаль жанры булып исәпләнгән 16 дастан һәм аларның инде юкка чыгып бара торган үрнәкләренең кайбер өзекләре китерелә. Аларда Себер татарлары арасында таралган дастаннар һәм аларга якын торган лиро-эпос-бәетләр билгеләп үтелә [Әхмәтова-Урманче, с. 17]. В. В. Радлов шулай ук күп кенә төрки халыкларның бишеге булган Бараба далаларында яшәүче чичәннәр авызыннан төрки телләрнең күбесе өчен уртак саналган “Идегәй” дастанын язып ала. Әлеге дастан XIV гасыр ахыры – XV гасыр башында Алтын Урдадагы тарихи шәхесләр: Идегәй, Аксак Тимер, Туктамыш һ.б. турында билгеле дәрәҗәдә күзаллау мөмкинлеге тудыра. Күп кенә төрки халыклар аңа “Ак күбек”, “Межек Алып”, “Йертөшлек” кебек борынгы төрки эпосларның уникаль үрнәкләрен бастырып чыгарганы өчен чиксез рәхмәтләрен белдерәләр. Шулай ук “Кузы Көрпәч һәм Баян Сылу”, “Камбәр”, “Таһир-Зөһрә “, “Бүз егет” әсәрләрен дә гомумтөрки җәүһәрләр дип атарга була. Себер татарларының халык авыз иҗаты үрнәкләреннән саналган бу әсәрләр башка төрки халыкларда (аерым алганда, алтайлыларда, якутларда, нугайларда, хакасларда) да бар. Шунлыктан без аларны гомумтөрки мирас итеп санарга тиешбез.

Себер татарлары халык авыз иҗаты әсәрләре арасында җырлар аерым урын алып тора. 29 җырдан 10 сы (“Атулы батыр”, “Кучум”, “Сәет”, “Ак бога”, “Әбел Касым” һ.б.) – тарихи, 8 е – мәхәббәт, шулай ук көнкүреш җырлары (соңгыларының 5 сен Радлов бәетләр дип атый). Лирик җырларда аерым кызларга, яшь хатыннарга, башка ырудан яки халыктан (мәсәлән, иштәктән) булган хатын-кызларга мәхәббәт бәян ителә. В. В. Радлов үз текстында да бу жанрны Себер татарларындагыча “йыр” дип атый.

1967–1974 елларда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты фольклорчылары В. В. Радлов эзләре буйлап махсус экспедицияләр оештырдылар. Бараба далаларындагы В. В. Радлов елга һәм күл исемнәре белән атап узган күп авыллар

сакланып калмаган [Әхмәтова-Урманче, б. 206]. Кызганычка каршы, халык арасында, татар фольклорчыларының йөз елдан соң В. В. Радлов маршруты буенча уздырылган экспедиция материаллары күрсәткәнчә, шәрекъчы галим тарафыннан язып алынган бер генә әсәр дә (хәтта аерым вариантлары да) сакланмаган. Табылган аерым өзекләр дә В. В. Радлов теркәгән вариантларга тәңгәл түгел. Шуңа күрә дә күренекле татар фольклорчысы Ф.В. Әхмәтова-Урманче билгеләп үткәнчә, "Образцы…" басмасының IV томында урын алган фольклор үрнәкләре Себер татарларының көнкүрешен, телен, мәдәниятен өйрәнү өчен дә кыйммәтле чыганак булып торалар [Ахметова-Урманче, с. 205].

В. В. Радловның "Образцы…" хезмәте, кайбер төгәлсезлекләр булуына да карамастан, узган йөзьеллыкта гына түгел, әле безнең көннәрдә дә төрки телләрне һәм төрки халыклар фольклорын өйрәнү өчен ышанычлы чыганак булып тора.

"Образцы…" үзләренең язуларына яңа гына ия булган төрки телләрне өйрәнүдә дә зур әһәмияткә ия, чөнки алар лингвистик тикшеренүләрне диахроник планда алып бару өчен куллану мөмкинлеген бирә.

В. В. Радлов, тел һәм фольклор өлкәсендәге тикшеренүләреннән тыш, Алтайда, Бараба һәм кыргыз далаларында, Минусинск иңкүлегендә, Урта Азиянең төрле төбәкләрендә археологик эзләнү эшләре дә алып бара. 1863– 1869 елларда аның катнашында 150 курган тикшерелә.

В. В. Радлов Алтай белән Көнбатыш Себер халыклары фольклоры һәм тарихы белән, диалектология, лексикография, чагыштырма һәм тарихи фонетика, төрки телләр грамматикасы, этнография һәм археология белән тирән кызыксынучы тюрколог булып нәкъ менә Алтай чорында формалаша. Алтайда яшәгән елларының азагында тупланган материалларын өйрәнеп, гомумиләштерү чоры башлана. Алтайда узган елларда җыйган мирасын билгеле бер системага сала, өйрәнә һәм бастырып чыгара башлый.

1871 елда В. В. Радлов Барнаул белән бәйле язмышының киләчәген хәл итү, шулай ук алга таба фәнни экспедицияләрен дәвам итү буенча килешүләрне озынайту максаты белән СанктПетербургка юл тота.

Юл уңаенда Казанга туктый һәм, көтмәгәндә, күренекле шәрекъ белгече һәм чукындырылган татарлар өчен ачылган рус мәктәпләре инспекторы, Духовная академия профессоры Н.И. Ильминский белән очраша. Ул Радловка татар, башкорт һәм кыргыз мөселман мәктәпләре инспекторы вазифасын тәкъдим итә. В. В. Радлов Казанда үзенең фәнни эзләнүләрен дәвам итәчәгенә, Казан татарлары һәм Идел буендагы башка халыкларының телләре һәм көнкүреш үзенчәлекләре белән якыннанрак танышуына өмет итеп, моңа риза була.

1872 елның кышында В. В. Радлов рәсми рәвештә Казан уку-укыту округына кергән татар, башкорт һәм кыргыз мәктәпләре инспекторы итеп билгеләнә. Моңа кадәр татарлар өчен рус мәктәпләре булмый әле. В. В. Радлов Санкт-Петербургта да, Казанда да әлеге өлкәдә хөкүмәтнең гаҗәеп битарафлыгы белән очраша. Мөселман халкы моңа үзе дә каршы чыга: алар мәктәптә балаларны православиегә өндәүләреннән куркалар. В. В. Радлов, беренче чиратта, татар-мөселман балаларын укыту эшен үз кулларына алырлык педагоглар кирәклеген аңлый. Уфа шәһәрендәге беренче шундый мәктәп Казан уку-укыту округы өчен педагоглар әзерләргә тиеш була; икенче мәктәп Симферополь шәһәрендә – Одесса уку-укыту округының кырым татарлары яшәгән төбәктә оештырыла. Бераз соңрак, 1876 елда андый мәктәп Казанда да эшли башлый [Биккенин, 2006]. Мондый дүртьеллык мәктәпләр гимназияләр дәрәҗәсендәге уку йортлары булып саналалар. Әлеге белем бирү учреждениеләрен тәмамлаучылар гимназияләрнең чираттагы сыйныфына имтихансыз кабул ителәләр. Аны тәмамлаучылар башлангыч татар көллиятләрендә, ким дигәндә, алты ел укытырга тиеш булалар.

В. В. Радлов кадрлар әзерләү эшен укытучылар коллективы туплаудан башлый. Җирле халык ышанычын казану өчен татар укытучылары булдыру кирәк була. Бу эшкә Габдел Каюмов, Шиһаб Әхмәров, Ибраһим Терегуловлар алына. В. В. Радлов Татар укытучылар мәктәбенең беренче инспекторы итеп татар теле укытучысы Гали Мәхмүдовны билгели, үзе уку-укыту бүлеген җитәкли. Татар укытучылар мәктәбендә эшләргә В. В. Радлов Казан шәһәрендәге шул заманның барлык интеллектуаль көчләрен диярлек җәлеп итә.

Күренекле татар тарихчысы, дин эшлеклесе Ш. Мәрҗани, мәсәлән, ислам буенча дәресләр алып бара, танылган мәгърифәтче Каюм Насыйров укыту методикасына өйрәтә һәм студентларның педагогик практикасын җитәкли. Болардан тыш, мәктәптә Казан университеты галимнәре П. Ф. Ломоносов, Л. М. Любимов, П. В. Траубенберг, С. А. Волберг, Д. Н. Адо, М. Г. Лексин, В. А. Богородицкий, М. А. Васильев, А. Н. Анастасиев һәм башкалар эшли.

Мәктәп татар яшьләрен тагын шуның белән җәлеп итә: анда укучылар хәрби хезмәт буенча өстенлекләрдән файдаланалар. В. В. Радлов "европачыл белемнәр"гә ирешү өчен укытуның Көнбатыш методикасыннан файдалана. Мөселман мәктәпләре өчен махсус дәреслекләр, программалар булмавы уку-укыту эшендә зур кыенлык тудыра. Болар белән бәйле рәвештә, В. В. Радлов 1872 елдан 1879 елга кадәр Казанда мөселман мәктәпләре өчен заман таләпләренә җавап бирә торган өч дәреслек әзерләп бастыра.

"Белек" (Знание) – кече яшьтәге мәктәп балалары өчен төзелгән беренче дәреслек, 1872 елда Казан университеты типографиясендә басылып чыга. Ул 6 бүлектән тора: үгетнәсыйхәтләр бирүче хикәяләр, үсемлекләр, хайваннар һәм минераллар турындагы хикәяләр, мәсәлләр (гыйбрәтле хикәяләр), табигать белеме, астрономия, география, рус әдәбияты буенча мәкаләләр. Соңгы бүлектә Ольга, Олег, Ярослав, Владимир Мономах турындагы, Мәскәүгә нигез салыну, Явыз Иван, Борис Годунов, Минин һәм Пожарский, Иван Сусанин, Петр I һәм Екатерина II хакындагы хикәяләр урын ала. Бу дәреслекнең максаты мәктәп балаларын укырга, язарга һәм әдәби телдә дөрес итеп сөйләшергә өйрәтү була. Моннан тыш, дини-әхлакый тәрбия бирү дә күздә тотыла. Күп кенә уңай яклары булуга карамастан, христианлык йогынтысыннан куркып, татар мәдрәсәләрендә бу дәреслекне файдаланудан баш тарталар. Күренекле татар шагыйре Габдулла Тукай үзенең "Мәктәпләрдә милли әдәбият дәресләре" (Казан, 1910) басмасын әзерләгәндә В. В. Радловның милли мәктәпләр өчен дәреслек төзүдәге уңай тәҗрибәсен киң файдалана. Шагыйрь, нәкъ менә В. В. Радлов үрнәгенә ияреп, үзенең дәреслегенә татар халкының күренекле шәхесләре, Казан ханлыгы тарихы, Явыз Иван, соңгы патшабикә Сөембикә һ.б. турындагы язмаларны кертә.

В. В. Радловның икенче китабы – "Хисаблык" – арифметика курсын тәшкил итә, өченчесе – "Грамматика русского языка, составленная для татар Восточной России" дип атала һәм ул 1873 елда Казан университеты типографиясендә нәшер ителә. Әлеге дәреслекләрнең сыйфаты һәм үзенчәлекләре турында Н. Ильминский түбәндәгеләрне яза: "книги ... написаны на татарском языке, чисто народном, лишь с незначительной прибавкой некоторых арабских слов, сделавшихся уже общеизвестными для всех магометан благодаря широко распространенной в народе магометанской грамотности, и притом с правильною орфографией, а не по местному народному произношению; алфавит открыл этим книгам доступ во все магометанские селения не только ближайших к Казани губерний, но и отдаленных местностей Сибири; им предстоит обширный круг читателей" [Хусаинов, с. 29].

В. В. Радлов, дәреслекләр эшләү белән беррәттән, мөселманнар игътибарын җәлеп итү өчен, укытучылар мәктәбенә дини характер бирергә омтыла. Анда укырга керүчеләр ислам дине буенча имтихан тотарга тиеш булалар. Бу хакта Халык мәгарифе

министрлыгы болай дип белдерә: “вступительные экзамены по богословию временная мера и что правительство никакого значения не придает мусульманскому знанию “.

Казан Татар укытучылары мәктәбе үзенең 1876 дан башлап 1917 елга кадәр 41 еллык эш дәверендә 600 дән артык рус теле укытучысы әзерли. Аны тәмамлаучылар Казан губернасының һәм, соңрак, Татарстан автономияле республикасының халык хуҗалыгы тармакларында уңышлы хезмәт итәләр. Алар арасында танылган профессорлар Мозаффар Мөштәри, Гыйлем Камай, Фатих Мөхәммәдьяров, күренекле тел белгечләре Мөхетдин Корбангалиев, Мөхәммәтхан Фазлуллин, Гыйбадулла Алпаров, татар әдәбияты классигы Гаяз Исхакый, беренче татар пролетар язучысы Гафур Коләхмәтов, журналист Хөсәен Ямашев, татар пролетар “Урал” газетасын оештыручы Галимҗан Сәйфетдинов, композитор Мансур Мозаффаров, дипломат Кәрим Хәкимов һ.б.ны күрсәтергә мөмкин.

В. В. Радлов, мәктәпләргә кадрлар әзерләүдән тыш, татар халкы тарихында беренче булып, хатын-кызлар өчен уку йорты ачарга омтылып карый, әмма зур кыенлыклар белән очраша: укытучы да, мәктәп бинасы табу да мөмкин булмый. Фәкать 4 елдан соң гына Радлов үз өендә мәктәп ачарга ризалашкан укытучыга тап була. Анда ярлы гаиләдән 7 укучы йөри. Әмма министрлык алар өчен генә чыгымнар тотуны кирәк тапмый һәм, шулай итеп, татарлар арасында хатын-кызларга дөньяви белем бирү тәҗрибәсе уңышсызлыкка дучар була. Шулай да В. В. Радлов эшчәнлеге нәтиҗәсендә татар мәгарифе үсешендә мөһим адым ясала: хатын-кызларга белем бирү буенча беренче адымнар ясала.

“Образцы…” басмасының IV томы Радлов Казанга күчкәч (1872 елда) дөнья күрә, әмма, бу хезмәтнең калган томнары, ул Барнаулда чакта ук эшләнеп бетсә дә, 1882 елга кадәр (әйтеп үтелгән дәреслекләрне искә алмаганда) татарлар өчен башка бер генә басма да дөнья күрми.

В. В. Радлов ике ел дәвамында фәлсәфә фәненең яңа юнәлеше булган позитивизм белән шөгыльләнә. Казанда яшәгән елларында Идел буе төрки халыкларының телләрен өйрәнә, Казан университеты каршындагы Табигать сөючеләр, антропология һәм этнография җәмгыятьләре эшчәнлегендә катнаша.

Казанда В. В. Радлов гомуми лингвистика белән мавыга. Алтайда туплаган материаллары галимне төрки телләр үсеше закончалыкларын эзләү юлына этәрә. Нәкъ менә шул елларда Казан университетында И. А. Бодуэн де Куртенэ дәресләр бирә һәм тел белгечләренең теоретик түгәрәген җитәкли. Казан лингвистика мәктәбенә нигез салган әлеге түгәрәк эшчәнлегендә В. В. Радлов иң актив катнашучыларның берсе була, бу аның киләчәктәге фәнни эшчәнлендә зур роль уйный. 1883 елда И. А. Бодуэн де Куртенэ Дерпт университетына (Тарту) күчкәннән соң, Казан лингвистика түгәрәген Н. В. Крушевский, В.А. Богородицкийлар белән бергә В. В. Радлов та җитәкли. И. А. Бодуэн де Куртенэ һәм Казан лингвистика мәктәбенең В. В. Радловка йогынтысы бик зур була. Мәгълүм булганча, И. А. Бодуэн де Куртенэ һәм аның яшь грамматистлар даирәсе җанлы сөйләмне өйрәнүгә зур әһәмият бирәләр. И. А. Бодуэн де Куртенэ бу хакта болай дип яза: “Только лингвист, изучивши всесторонне живой язык, может позволять себе делать предположение об особенностях языков умерших. Изучение языков живых должно предшествовать исследованию языков исчезнувших” [Бодуэн де Куртенэ]. Әлбәттә, бу идеяләр В. В. Радловны да җәлеп итәләр.

В. В. Радловның элек җыйган материалларына нигезләп ясалган беренче гомумиләштерүләре нәкъ менә аның Казан чорына туры килә. Ул туплаган гаять бай фактик материал аңа төрки телләрнең фонетик һәм грамматик төзелеше буенча күзәтүләреннән синтетик гомумиләштерүләргә күчәргә мөмкинлек бирә. Лингвистик түгәрәкләр эшендә катнашу, шул түгәрәк әгъзаларының хезмәтләре һәм теоретик карашлары белән танышу, гомуми тел белеме мәсьәләләре белән мавыгуы, үзе туплаган бай лингвистик материалларга нигезләнү аңа гомуми нәтиҗәләргә килүне тизләтергә

этәргеч бирә. Казан лингвистлары тәэсирендә В. В. Радлов “Фонетика северных тюркских наречий” дигән хезмәтен яза, аның I өлеше немец телендә Лейпцигта басылып чыга, ә бер елдан II өлеше дә дөнья күрә. В. В. Радлов үзенең бу эшен танылган филолог О. Бётлингк хезмәтләренең дәвамы дип карый. В. В. Радловның күп кенә замандашлары бу хезмәтне шул чорның иң әһәмиятле ачышларының берсе итеп бәялиләр. Бу китап хакында авторның замандашы Л. Штернберг болай дип яза: “Труд этот первый и единственный пока в науке опыт статистики и динамики тюркской фонетики... вызвал самые сочувственные отзывы таких авторитетов, как Мейшер, Габленц, Техмер, Бодуэн де Куртенэ...” [Штернберг, 1910, с. 19].

В. В. Радлов “О языке куманов…” хезмәтен дә Казанда яшәгәндә яза. Анда “Коман мәҗмугасы” (Codex Cumanicus) язма истәлеге буенча кыпчак теле фонетикасының төп мәсьәләләре күтәрелә. Бу хезмәт галимнең төрки халыкларның борынгы язма истәлекләрен тикшереп өйрәнүдә беренче адымы була. Алга таба әлеге истәлекләрнең телен өйрәнү аның фәнни эшчәнлегендә төп мәсьәләләрнең берсе булып тора.

В. В. Радловның Казан чоры хезмәтләренең соңгысы булып “Из Сибири” (Aus Sibirien) санала. Анда галим Көньяк Себер, Көнчыгыш Казакъстан, Алтай һ.б. төбәкләргә сәяхәте вакытында археология, тарих һәм этнография буенча туплаган материалларына кыскача йомгак ясый. “Из Сибири” һәм башка хезмәтләрендә В. В. Радлов Көньяк Себердәге төрки телле халыкларның этногенетик процессларына шактый зур урын бирә. Аерым алганда, бу хезмәттә Көнбатыш Себер татарлары турындагы материаллар бөтен тулылыгы белән китерелә, әмма, кызганычка каршы, биредә Россиянең Европа өлешендәге һәм Кырымдагы татар төркемнәре бүлеге төшереп калдырылган. Казан татарлары, башкортлар, аларның саны һәм урнашулары хакындагы белешмәләр шулай ук хезмәттә урын алмаган [Вайнштейн..., 1972, с. 22–23]. Радловның ике томлы бу хезмәте (Aus Sibirien) 1884 елда немец телендә Германиядә дөнья күрә.

1884 елның ахырында Н. И. Ильминский (1870 елдан Император Фәннәр академиясе мөхбир әгъзасы) Император Фәннәр академиясенә академик булып сайлану өчен чакыру ала, әмма шәхси сәбәпләре аркасында бу мөмкинлектән баш тарта һәм үзе урынына В. В. Радловны тәкъдим итә. Кайберәүләр Ильминскийның бу адымының бер сәбәбе итеп Казанда Радловның йогынтысы көчәюеннән курку дип саныйлар. Академия Ильминскийның бу тәкъдиме белән килешә [Решетов, с. 95–101], һәм 1884 елның 7 ноябрендә В. В. Радлов Император Фәннәр академиясенең Тарих һәм Азия халыклары бүлегенә академик булып сайлана.

Петербургта да Радлов төрки халыклар телләрен һәм мәдәниятләрен өйрәнү буенча эшләвен дәвам итә, тюркологиянең төрле өлкәләре буенча 50 ләп хезмәт бастырып чыгара, фәнни экспедицияләр белән җитәкчелек итүен дәвам итә. 1886 елда ул кырым татарлары телен өйрәнү максаты белән Кырымда була. 1887 елда Литва белән Волыньда булып, караимнар телен өйрәнә. Шул ук вакытта Радлов Алтайда җыйган бай лингвистик һәм фольклор материалларын системага салу эшен дәвам итә, монда ул төрки телләрнең чагыштырма фонетикасына һәм грамматикасына, лексикологиягә, диалектологиягә, шулай ук төрки язма истәлекләрен өйрәнү һәм бастырып чыгаруга аерым игътибар бирә.

В. В. Радловның “К истории тюркской системы гласных”, “Якутский язык в его отношении к другим тюркским языкам” дигән хезмәтләре дә аның Петербург чорына карый. В. В. Радлов Петербургта вакытының бик күп өлешен төрки телләр сүзлеге төзү эшенә багышлый. “Опыт словаря…” хезмәтендә ул хакта үзе болай дип яза: “Приступив в 1859 году к исследованию тюркских наречий собственного Алтая, я с самого начала стал собирать не только произведения народного творчества, но и по возможности объемистый лексический материал, который позднее был дополнен материалами,

извлеченными из различных тюркских словарей. Так возник знаменитый “Опыт словаря тюркских наречий” (СПб., 1893–1911).

Ул “Опыт словаря…” хезмәтенә дә, төрки телләрне тарихичагыштырма тикшеренүләрнең бер өлеше итеп карый. Автор аны сүзлекнең текстларын һәм чагыштырма грамматиканы эченә алган өч кисәк итеп эшләргә омтыла. Шуларның өченче кисәге – тарихи-чагыштырма грамматика өлеше тәмамланмый кала. Шулай да анда В. В. Радловның морфология, фонетика өлкәсендәге карашлары мөмкин кадәр киң чагылыш таба. Ул бу телләр буенча тупланган материалларны, кайда гына яшәвенә карамастан, даими тулыландыра бара. Соңрак бу материал кыргыз, казакъ, хакас һәм уйгур телләре лексикасы белән баетыла. Анда ул кырыктан артык төрки тел, аларның шивәләреннән, борынгы язма истәлекләрдән файдалана.

Радлов әлеге сүзлекне бастыруга әзерләнә башлый. Аның кулъязма хәлендәге баштагы өлешенә академик А. Шифнер берникадәр төзетмәләр кертә. Аннан аңа Н. Ильминский, Алтай миссионерлары тарафыннан җыелган һәм И. Гиганов сүзлегеннән алынган яңа сүзләр өстәлә. Нәтиҗәдә сүзлеккә Идел буе төрки халыклары телләре, А. Троянскийның “Словарь российско-татарский”, “Алтайская грамматика”, Г. Вамбериның “Джагатайские этюды”, Л. Будаговның “Сравнительный словарь”, Ценкерның “Турецкоарабскоперсидский словарь” хезмәтләреннән алынган төрки сүзләр кертелә. “Опыт словаря тюркских наречий”, өч мәртәбә редакцияләнгәннән соң, 1888 елда гына дөнья күрә, ә аның соңгы – дүртенче томы 1911 елда басылып чыга.

В. В. Радловның бу хезмәтенә аның замандашлары Н. Катанов, А. Самойлович һәм башкалар югары бәя бирәләр. Хәзерге милли сүзлекләрнең күбесе күренекле тюркологның әлеге сүзлегенә нигезләнеп төзелә. Сүзлек төрки лексиканың үсеш үзенчәлекләрен өйрәнү өчен кыйммәтле материал булып тора. Нәкъ менә шуның өчен дә ул 1963 елда СССРда кабат нәшер ителә.

1889 елда Рус географик җәмгыятенең хакыйкый әгъзасы Н. Ядринцев Орхон елгасы үзәнендә серле язмалар төшерелгән зур кабер ташлары таба.

1890 елда финнәр, рус галиме эзләре буйлап, Монголиягә археологик экспедиция оештыра. Ә 1891 елда бу тиңдәшсез истәлекләргә Россия Фәннәр академиясе В. В. Радлов җитәкчелегендәге рус галимнәре барып җитә. Рус һәм фин экспедицияләре алып кайткан материаллар дөнья галимнәренә әлеге серле ташъязмаларны уку өчен шартлар тудыра. Шушы ук елдан башлап, В. В. Радлов редакциялəвендә “Атлас древностей Монголии” чыгарыла башлый.Анда күп сандагы орхон һәм енисей язмаларының тасвирламалары һәм күчермәләре бирелә. Озак та үтми рун алфавиты тамгаларының тасвирламалары һәм аңлатмалары, Күлтәгингә куелган һәйкәл-таштагы язманың транскрипциясе һәм тәрҗемәсе бирелгән “Древнетюркские надписи Монголии” дигән хезмәтнең бер-бер артлы өч чыгарылышы дөнья күрә. Басмаларның комментарийләрендә В. В. Радлов аерым сүзләр һәм фразаларны уку һәм тәрҗемә итүнең мөмкин булган вариантларын да тәкъдим итә.

В. В. Радлов енисей һәм орхон алфавитлары арасында шактый аермалар булуына басым ясый һәм, шуннан чыгып, Хануй елгасы белән Тану-Ола тау сырты арасындагы территориядә рун язмалары очрамавын истә тотып, әйтелгән алфавитларның бер-берсенә бәйсез рәвештә параллель яшәүләре хакындагы нәтиҗәгә килә [Щербак, с. 56–57]. Күлтәгиннең һәйкәл-ташындагы язманы укуга В. В. Радлов белән данияле галим В. Томсен алына. Радлов серле язмадагы 11 тамганы ачыклый, ә В. Томсен бөтен алфавитка ачкыч таба. Бу 1893 елның 26 ноябрендә була. Алфавит басылып, бер ай узгач, бөек тюрколог, сынап карау максаты белән, Күлтәгин һәйкәл-ташы язмасының тулы тәрҗемәсен эшли, 1894 елда Күлтәгиннең бертуганы Могилан кабер ташындагы язманың тәрҗемәсе басылып чыга. “Древнетюркские надписи Монголии” хезмәтенең өченче басмасын әзерләүдә галимгә П. Мелиоранский белән В. Бартольд ярдәм итә. Биш ел

дәвамында В. В. Радлов әлеге хезмәтнең тагын өч чыгарылышын (Илтерес каган белән аның хатыны Илбиге-хатынга багышланган язмаларын) бастыруга ирешә.

Шулай итеп, Орхон-Енисей язма һәйкәлләре турындагы басмалар XX гасырда Даниядә, Төркиядә, Финляндиядә, Германиядә, Монголиядә, Польшада дөнья күрә. Ә безнең илдә алар 1952 елда С.Е. Малов тырышлыгы белән кабатлап бастырылып чыгарыла.

В. В. Радлов фәнни иҗатында борынгы төрки рун язулы истәлекләр лингвистик тикшерүдә мөһим өлкәне урап алып торалар. Басманың “Die alttürkischen Inschriflen Mongolei” дигән бүлеге диалект аерымлыклары проблемаларына да багышлана. В. В. Радлов борынгы төрки диалектларның үсеш һәм үзгәреш мәсьәләсенә аерым туктала. Ул аны төрки телләрнең катнаш характерда булуына сәбәп булган дип исәпли. Шуннан чыгып, борынгы төрки телләр һәм диалектларның классификациясен тәкъдим итә.

Рун язуларын тикшеренүләр нәтиҗәсендә алынган мәгълүматларны В. В. Радлов сузык авазларга багышланган мәкаләләрендә дә куллана, ә рун язмалары лексикасын 1888 елдан басылып килгән “Опыт словаря тюркских наречий” хезмәтендә дә куллана. Төрки телләрнең фонетикасын һәм грамматикасын чагыштырматарихи планда өйрәнү мөмкинлеген киңәйтү максатыннан, В. В. Радлов рун һәйкәлләре тәрҗемә ителгәннән соң, аларның нәтиҗәсен – фонетика, морфология, синтаксисның кыскача тасвирламаларын “Die alttürkischen Inschriften der Mongolei/Neue Folge “ (СПб., 1897) китабында урнаштыра [Кононов, 1971, с. 11].

Галимнең рун һәм уйгур язма һәйкәлләренә багышланган “Einleitende Gedanken zur Untersuchung der alttürkischen Dialekte” (1911) – “Вводные мысли к изучению древне-тюркских диалектов” хезмәте төрки халыклар тарихындагы күп кенә катлаулы проблемаларны аңлауда зур әһәмияткә ия. “Die alttürkischen Dialekte” (Древнетюркские диалекты) (1911) мәкаләсендә рун һәм уйгур язулы кайбер һәйкәлләрнең кыскача тасвирламалары ачыклана. Шуннан чыгып, борынгы төрки диалектларның (телләрнең) классификациясен булдыруга омтылыш ясала [Кононов, 1971, с. 11].

Әйтергә кирәк, тюркологиядә Радловка кадәр дә уңышлы эзләнүчеләр аз булмый, аеруча төрки телләр буенча. В. В. Радлов хезмәтләрендә исә тюркологиянең барлык өлкәләре яңа баскычка күтәрелә; төрки телләр хәзинәсе яңа фактик материаллар белән баетыла, гомумтөрки сүзлек төзүгә юл ачыла; күп кенә җанлы төрки телләрнең язма һәйкәлләренең байлыгын чагыштырматарихи эзләнүләрдә киң куллану өчен җирлек тудырыла [Кононов, 1971, с. 11].

В. В. Радлов уйгуристикага да нигез салучы буларак билгеле. Казанда эшләгән вакытында ук ул уйгур язма һәйкәлләреннән Йосыф Баласагуниның “Котадгу белег” әсәре белән таныша. 1889 елда В. В. Радлов “Ярлыки Тохтамыша и Тимура-Кутлуга” мәкаләсен бастыра. 1890 елда “Котадгу белег”не, 1891 елда аның икенче басмасын нәшер итә. 1900, 1910 елларда “Котадгу белег”нең Каир кулъязмасын басмага әзерли. 1899 елда Д. Клеменцның экспедиция материалларыннан ике юридик документны һәм буддага бәйле ике фрагментны нәшер итә. 1910 елда В. В. Радлов будда сутрасы “Демастведстик”ның уйгур версиясен, кытай версиясендәге “Лотос истинного закона” сутрасының 25 бүлеген уйгурча тәрҗемәдә басмага әзерли. 1913 елдан “Золотой блеск” (“Алтун ярук”) сутрасының аерым бүлекләре нәшер ителә башлый. 1904 елда В. В. Радлов 128 фрагменттан торган “Памятники уйгурского языка” хезмәтен тәмамлый, әмма аны С. Малов фәкать 1928 елда гына бастырып чыгаруга ирешә [Насилов, с. 64–101]. В. В. Радловның уйгуристика өлкәсендәге хезмәтләре, аерым җитешсезлекләре булуга карамастан, бүгенге тюркология өчен нигез хезмәтләр булып тора.

1894 елның 16 мартында В. В. Радлов Антропология һәм этнография музее директоры булып сайлана. Музейлар эшен өйрәнү максаты белән ул Көнбатышка юл

тота. Стокгольм, Берлин, Копенгаген, Гамбург, Кёльн музейларында була. Командировкадан әйләнеп кайткач, В. В. Радлов музейдагы коллекцияләрне тәртипкә китерә, музейның мәйданын киңәйтүгә керешә. Музей алдына Россия мәдәниятен генә түгел, ә дөньякүләм, гомумкешелек мәдәниятен дә колачлау бурычы куела. В. В. Радлов җитәкләгән чорда андагы коллекция тагын да тулылана төшә, "Сборник музея антропологии и этнографии" басмасы нәшер ителә башлый. 1902 елда ул музей каршында китапханә оештыруга алына, аңа үзенең күп кенә китапларын бүләк итә. 1903 елдан В. В. Радлов Халыкара комитет каршында эшләүче Урта һәм Көнчыгыш Азияне өйрәнү буенча рус комитетын җитәкли.

В. В. Радлов Император рус географик җәмгыяте, Рус ориенталистлары җәмгыяте, Император Көнчыгыш белеме җәмгыяте эшчәнлекләрендә актив катнаша, Себерне өйрәнү җәмгыяте идарәсе белән җитәкчелек итә. Чит илләрдәге фәнни ассоциацияләр, җәмгыятьләр, университетлар үзләрендә В. В. Радловның почетлы әгъза булуын зур горурлык итеп санийлар. Ул илебезнең һәм чит илләрнең күп төрле бүләкләренә лаек була. 1912 елда Россиянең фәнни җәмәгатьчелеге күренекле галимгә 75 яшь тулуны зурлап билгеләп үтә.

В. В. Радлов 1918 елның 12 маенда вафат була һәм С.-Петербургтагы Смоленск зиратының лютераннар күмелә торган өлешенә җирләнә. Некрологта: В. В. Радловның үлеме Россия фәне өчен иң зур югалту булды дип язылган.

Әдәбият

АХМЕТОВА-УРМАНЧЕ Ф. В. По следам В. В. Радлова // Фәнни эзләнүләр юлында. Казан: Фикер, 2000.

ӘХМӘТОВА-УРМАНЧЕ Ф. В. Татар эпосы. Дастаннар. Казан: Раннур, 2004. 430 б.

Биккенин Р. Мухаммед-Сафа Биккенин и Василий Васильевич Радлов: из истории первого в Казанской губернии татарского начального училища // Гасырлар авазы = Эхо веков. 2006. № 1.

БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. II. М., 1963.

ВАЙНШТЕЙН С. И. В. В. Радлов и его труд "Из Сибири" // Радлов В. В. Из Сибири. М., 1989.

ВАЙНШТЕЙН С. И., Кляшторный С.Г. В. В. Радлов и историко-этнографическое изучение тюркских народов // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 22–23.

ГОРОХОВ В. М. Реакционная школьная политика царизма в отношении татар в Поволжье. Казань, 1941.

КОНОНОВ А. Н. В. В. Радлов и отечественная тюркология // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 7–15.

МИХАЙЛОВА С. М. Казанский университет в духовной культуре народов востока России. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1991.

НАСИЛОВ Д. М. В. В. Радлов и изучение древнеуйгурских памятников // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 64–101.

РАДЛОВ В. В. Этнографический обзор турецких племен Сибири и Монголии. Иркутск, 1929. С. 232.

РЕШЕТОВ А.М. Академик В. В. Радлов, востоковед и музеевед (основные этапы деятельности) // Радловские чтения – 2002. Материалы годичной сессии. СПб., 2002. С. 95–101.

САЙФУЛИНА Ф. С. История формирования и развития татарской литературы Тюменского региона. Тюмень: Вектор Бук, 2007.

САМОЙЛОВИЧ А.Н. Радлов как турколог // Революция и национальности. 1937. № 2. С. 79–81.

СЕЛЬЧЕНКО М. С. В. В. Радлов и изучение тюркского фольклора // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 16–19.

ТЕНИШЕВ Э. Р. В. В. Радлов — фонетист и грамматист // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 32–43.

ТУГУШЕВА Л. Ю. В. В. Радлов — лексикограф и лексиколог // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 44–48.

ХУСАИНОВ К. В. В. Радлов и казахский язык. Алма-Ата, 1981.

ШТЕРНБЕРГ Л. Из жизни и деятельности В. В. Радлова // Живая старина. СПб., 1909. Т. XVIII. Вып. II—III. С. 15.

ШТЕРНБЕРГ Л. Из жизни и деятельности В. В. Радлова. СПб., 1910.

ЩЕРБАК А. М. В. В. Радлов и изучение памятников рунической письменности // Тюркологический сборник 1971. М.: Наука, 1972. С. 54–63.

ЭФИРОВ А. Ф. Нерусские школы Поволжья, Приуралья и Сибири. М., 1948.